

A l'entorn de la qüestió agrària catalana: el contracte de rabassa morta i els canvis en la viticultura, 1890-1929¹

per Juan Carmona i James Simpson

La rabassa morta és un contracte de llarga durada, molt estès a les regions vitícoles de les províncies de Barcelona i Tarragona, mitjançant el qual el propietari cedia a llarg termini una parcel·la de terra a un pagès (rabassaire) amb la condició que la plantés de vinya (encara que això pogués comportar la rompuda de la terra o l'arrencament dels ceps morts) i la conreés durant un cert temps (usualment fins a la mort de les dues terceres parts dels ceps) a canvi d'una renda a parts de fruit. Hom està d'acord a creure que aquest tipus de contracte es va «desnaturalitzar», és a dir, va desaparèixer o va experimentar canvis fonamentals a finals del segle passat amb l'aparició de la fil·loxera, fins i tot abans, i fou substituït per formes de parceria, sovint més curtes i que limitaven els drets dels rabassers sobre la terra i la vinya, tal i com ho demostra l'extensió de la clàusula de desnonament.² Els conflictes al voltant de la rabassa foren un factor decisiu en la polarització social al camp i la «qüestió rabassaire» se situà al centre de les qüestions polítiques catalanes fins a la guerra civil.

Traducció de Marta Jové.

1. Aquest treball ha comptat amb el finançament del Projecte d'Investigació de la DGICYT número PS94-0005. Voldríem agrair l'amabilitat de Ramon Arnabat i Jaume Girona, que ens van facilitar la consulta de l'Arxiu Municipal de Santa Margarida i els Monjos. Aquest article s'ha beneficiat també dels comentaris útils de Ramon Arnabat, Josep Colomé, Llorenç Ferrer, Belén Moreno i de dos avaluadors anònims.

2. Vegeu l'estudi de la Sección Agrosocial que introdueix l'informe del 1923 de l'Instituto de Reformas Sociales, 9-19; S. PARÉS GONCER, «Contratación notarial en el Alto Penedés durante el siglo XIX», separata de *La Notaria*, Barcelona, 1944; E. GIRALT, «El conflicto rabassaire y la cuestión social agraria en Cataluña hasta 1936», *Revista del Trabajo* 7, 1964, 51-72 i *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. 2, 1990; A. BALCELLS, *El problema agrario en Cataluña. La cuestión Rabassaire (1890-1939)*, Madrid, MAPA, 1980, i més recentment, L. FERRER, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; L. FERRER, C. ÀLVAREZ, C. SANMARTÍ i A. GÜELL, *Vinya, fil·loxera, propietat i demografia a la Catalunya Central*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992; J. COLOMÉ, *L'evolució vinícola de l'Alt Penedès al darrer terç del segle XIX*, Vilafranca del Penedès, Museu, 1987 i «Les formes d'accés a la terra a la comarca de l'Alt Penedès el segle XIX: el contracte de rabassa morta i l'expansió vitícola», *Estudis d'Història Agrària* 8, 1990, 123-144 i «L'especialització vitícola a la Catalunya del segle XIX. La comarca del Penedès», tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, 1997.

Segons aquesta versió general, el fenomen de la desnaturalització del contracte fou a causa de l'interès dels propietaris d'acotar la durada del contracte i reduir els drets del pagès sobre la terra, en contra de la seva voluntat. En part per la por a la redempció del contracte, però també perquè això hauria permès als propietaris controlar de forma més estreta el conreu de la vinya en una època d'importantes transformacions tècniques, i incrementar alhora la seva renda (el que s'ha anomenat «enduriment» del contracte). Tanmateix, resulta sorprenent que l'escurçament de la durada del contracte no tingués cap mena d'impacte en el funcionament d'aquest. Un contracte més curt, com veurem més endavant, hauria alterat els incentius dels pagesos, la qual cosa, al cap i a la fi, hauria acabat per afectar a la quantitat i a la qualitat del producte total en perjudici del propietari. Es tracta d'un aspecte força important si volem analitzar en quina mesura els canvis contractuals, o els conflictes existents, van ser deguts a canvis exògens (canvi en el preu dels factors o en el preu del producte) o a raons endògenes, és a dir, a canvis en les relacions de poder entre propietaris i pagesos.³ L'increment del cost d'oportunitat del treball i la disminució del preu del vi pogueren ser raons per a explicar a bastament els conflictes de les primeres dècades del segle xx, amb independència dels canvis contractuals, tot i que la sortida política al conflicte va incorporar reivindicacions sobre la terra. El fet que els estudis actuals es basin en la polèmica jurídica i ideològica que va presidir el conflicte no permet tenir en compte aquest punt de vista.⁴

En aquest treball analitzem l'actitud dels propietaris davant de la rabassa morta, tot partint de la hipòtesi que una característica essencial d'aquest contracte era la seva llarga durada i que la vinya pertanyia al pagès.⁵ Per això, en contra del que s'acostuma a pensar, el propietari tenia motius per a preservar la durada dels contractes i els drets dels pagesos sobre la seva vinya, atès que en ells raïa precisament l'èxit de la seva explotació. Com s'explica, aleshores, la desaparició dels contractes de rabassa morta després de la fil·loxera? En realitat els propietaris van continuar establint contractes similars a la rabassa, però amb un altre nom, tal i com es dedueix de l'estudi comparat d'aquests contractes. Els propietaris potser tractaven amb això de desempallegar-se d'algunes limitacions que dispensava la primera codificació de la rabassa (1889) i els diferents debats oberts sobre la naturalesa jurídica del contracte durant el segle xix, i encara per solucionar en

3. E. GIRALT, *Història Econòmica...*, 154.

4. Cal remarcar que en aquest estudi no pretenem analitzar les raons que varen portar els propietaris a mantenir aquesta mena de contracte en comparació a altres sistemes alternatius (com l'explotació directa amb mà d'obra assalariada, per exemple). Per tal d'ampliar aquesta qüestió vegeu J. CARMONA I J. SIMPSON, «The «rabassa morta» in Catalan viticulture: the rise and decline of a long term sharecropping contract, 1670s-1920s», *The Journal of Economic History*, 1999 (en premsa); R. GARRABOU, J. PUJOL, J. COLOMÉ I E. SAGUER, «Estabilidad y cambio de la explotación campesina (Cataluña, siglos XIX-XX)», dins de R. GARRABOU (ed.), *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*, Madrid, MAPA, 1992, 15-92, o també R. GARRABOU I J. PLANAS, «La aparcería y la gestión de la gran propiedad territorial en la Cataluña contemporánea», a *VIII Congreso de Historia Agraria, Salamanca, 28-30 de mayo de 1997*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997, 379-402.

5. J. CARMONA I J. SIMPSON, «The «rabassa morta» in Catalan viticulture...».

aquelles dates. Els propietaris van aprofitar la destrucció de les vinyes de Barcelona i Tarragona provocada per la fil·loxera (1890-1900) per renovar els contractes d'aquesta forma nova.⁶ Si observem el funcionament dels nous contractes, veurem que no hi ha diferències substancials i, sens dubte, no es pot parlar de desnaturalització. Però, com explicar aleshores l'increment del nombre de desnonaments si no es van produir canvis institucionals? Mostrarem en aquest treball que la major freqüència de desnonaments no està relacionada amb el nou marc jurídic sinó amb els problemes de la viticultura mediterrània i catalana en particular, que van provocar fallides freqüents de contractes, en comparació amb els d'altres períodes anteriors. Amb això no pretenem negar l'existència d'un conflicte polític ni el fet que el desnonament fos emprat com a arma per part dels propietaris, però aquest fenomen sembla que va restar circumscrit a certs períodes molt conflictius (1890-1900, 1919 i 1935), i que no va tenir equivalències en segles anteriors. Finalment, acceptem que potser hi va haver propietaris i, sobretot, juristes, disposats a defensar el desnonament o una major precarietat dels drets del pagès sobre la vinya, però l'opinió dels propietaris acostumava a ser contradictòria i estava mancada de la unanimitat que se li acostuma a atorgar.⁷ Aquesta hipòtesi explica millor perquè la simple parceria de durada anual no va tenir un èxit més gran a les zones vitícoles, malgrat que plantejava molts menys conflictes legals i polítics. El nostre treball parteix, deliberadament, de les raons per les quals un propietari estava disposat a cedir la terra a rabassa en la mesura que comptava amb la capacitat legal per escollir el tipus de contracte que s'adaptava millor als seus interessos.

Veurem, a la primera part, per què els propietaris cedien contractes de rabassa a llarg termini malgrat que comptaven amb sistemes contractuals alternatius, i això durant bona part del segle XIX. Emprarem per fer-ho els conceptes de la Nova Economia Institucional; tot seguit, veurem alguns dels problemes que plantegen els contractes a llarg termini en el context del marc institucional liberal i els debats jurídics resultants i els conflictes potencials, la qual cosa explica l'actitud de propietaris i rabassaires davant la rabassa històrica, és a dir, la rabassa com a institució jurídica. Finalment, veurem que la rabassa es va mantenir en els seus aspectes essencials després de la fil·loxera, i per això els conflictes s'han d'atribuir més a factors exògens, com l'augment dels salaris reals a Catalunya o la davallada del preu del vi, o a factors endògens com la manca de competitivitat del vi català.

6. Si bé la fil·loxera va aparèixer per primera vegada a la província de Barcelona pels voltants del 1881 o 1882, el seu desenvolupament fou prou lent com perquè el 1893 la meitat de la superfície vitícola restés indemne i només 129 hectàrees havien estat plantades amb ceps americans (N. GARCÍA DE LOS SALMONES, *La invasión filoxérica en España y las cepas americanas*, Barcelona, 1893). La difusió de la fil·loxera a Tarragona, tot i ser més tardana, fou més ràpida. La fil·loxera va penetrar al Penedès el 1887, i el 1895 les seves vinyes ja havien quedat completament destruïdes (J. COLOMÉ, *L'evolució vinícola...*, 48).

7. L'informe de l'Instituto de Reformas Sociales ofereix un gran ventall d'opinions discrepants sobre el que s'entenia per rabassa morta entre els propietaris mateixos.

1. *Contractes a llarg termini i incentius en la viticultura*

L'economia moderna analitza els sistemes de tinença o contractes agraris com sistemes en què la informació sobre les característiques dels agents agraris (propietari i pagès) està distribuïda de forma desigual i genera problemes d'agència.⁸ En el cas de la viticultura, el propietari que no conrea directament les seves terres amb mà d'obra familiar no només ha d'oferir un contracte que proporcioni incentius per tal que el conreador treballi, sinó que aquest esforç no s'ha de fer a expenses del cep, és a dir, el capital fix de l'explotació.⁹ Hi ha sistemes de treball (poda llarga) que si bé permeten incrementar la producció a curt termini ho fan a expenses del sacrifici o l'esgotament del cep.¹⁰ Per tant, sembla lògic associar la durada del contracte a la vida d'un cep, la qual cosa pot explicar la llarga durada d'alguns contractes vitícoles.¹¹ Tanmateix, lligar un contracte a la durada dels ceps planteja certs problemes tècnics: una hectàrea de vinya pot contenir de 2.000 a 6.000 (i fins i tot 12.000) ceps, amb una vida de durada irregular. Ni el propietari ni el pagès tenen cap interès que desaparegui una part dels ceps, i encara menys en àmplies àrees vitícoles catalanes, on la pressió sobre la terra conreada és alta, igual que ho és el cost de la rompuda.¹² Per aquest motiu, generalment, es replanten els ceps a mesura que es moren, amb sistemes com els colgats i els capficats (equivalents als *mugrones* de Castella o al *provignage* de França),¹³ de manera que, llevat que una malaltia destrueixi, alhora, tots els ceps, la plantació no té una durada finita. A més a més, la durada indeterminada maximitza el valor actual del capital fix (el conjunt dels ceps en producció). Aquest problema tècnic explica la dificultat de fer efectiva la relació entre la durada del contracte i la vida del cep i d'evitar que el contracte esdevingui perpetu i produeixi, de fet, una divisió del domini, tal i com ho mostra el contracte de rabassa morta.

Un contracte de llarga durada o indefinit no és necessàriament contrari als interessos del propietari, si conté clàusules que garanteixin que el pagès treballarà prou, un aspecte important en tant que en els sistemes de parceria la renda del

8. T. EGGERSSON, *Economic behavior and institutions*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 213-230; Y. HAYAMI i K. OTSUKA, *The Economics of contract Choice. An Agrarian Perspective*, Oxford, Clarendon Press-Oxford, 1993, 12-16.

9. F. GALASSI, «Tuscans and their farms: the economics of share tenancy in fifteenth century Florence», *Rivista di storia economica* 9, 1992, 77-94, 82; J. CARMONA i J. SIMPSON; «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 4-5.

10. E. CHANCIN, *Viticulture moderne*, París, Hachette, 1928, 171-172.

11. A Catalunya, però també a l'Apulia (G. GALTIER, *Le vignoble du Languedoc-méditerranéen et du Roussillon*, Montpellier, Causse, Graille & Castelnaud, 1958, vol. 3, 25-27) o a La Manxa, amb el característic contracte d'*enviñamiento* que té algunes semblances amb el de la rabassa morta catalana (J. COSTA, *Derecho consuetudinario y economía política*, Barcelona, Soler, 1902, vol. 2, 840).

12. J. CARMONA i J. SIMPSON; «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 4 i 9.

13. Aquesta operació té l'inconvenient de fer més difícil l'establiment de fileres regulars. Per això s'acostuma a associar a una distribució irregular dels ceps (vinya espessa) enfront dels sistemes en línia.

propietari depèn de l'esforç del pagès.¹⁴ Aquestes clàusules, comunes a l'emfiteusi, permeten la transferència i la venda del seu dret sobre la vinya, la qual cosa estimula una bona definició formal d'aquests davant d'un tercer: un dret ben definit constitueix un avantatge per al propietari, atès que estimula el pagès a tenir cura de la seva vinya i un alt preu n'afavorirà la compra per part d'un viticultor amb prou capital o amb una família nombrosa i disposada a treballar-hi de valent, sense la necessitat de controlar les condicions del nou pagès. La separació del domini no només no va en contra dels interessos del propietari sinó que és un aspecte essencial de l'eficàcia del contracte. A més a més, la rabassa coexisteix amb parceries anuals i masoveries sense dret sobre els ceps, ja que eren plantats pels propietaris quan llurs costos de supervisió eren presumiblement més baixos.¹⁵ Potser aquest sistema era incompatible amb l'absentisme habitual entre els terratinents.¹⁶ Tot i que es coneix l'existència d'un mercat de rabasses, el seu funcionament, sovint informal, no ha estat analitzat i és difícil saber si fou tan dinàmic com el del domini directe: en un poble del Bages, per exemple, de 450 parcel·les, 23 van ser transferides en menys de tres anys.¹⁷ Finalment, els propietaris que comptaven generalment amb diverses famílies de rabassers havien de tenir cura de la seva reputació per tal d'evitar que una fallida il·legítima d'un contracte afectés les relacions amb els altres rabassaires. Per tant, és un error creure que els propietaris estaven en contra de la divisió del domini i, de fet, aquests van seguir signant aquests contractes fins ben entrat el segle xx.¹⁸

2. Els problemes del contracte de rabassa: l'impacte dels factors econòmics i institucionals a la rabassa

Un notari de Vilafranca del Penedès, Parés Goncer, autor d'un conegut estudi quantitatiu sobre la contractació en aquest partit judicial, batejà el segle xix com «*el siglo de la rabassa*», atès l'alt volum de contractació, tot i que això no va impedir que coexistís amb importants problemes.¹⁹ D'una banda, la llarga durada del contracte podia generar conflictes, essencialment retributius, arran dels mateixos canvis econòmics. De l'altra, es van plantejar conflictes d'interessos al voltant de la codificació d'aquest contracte català durant tot el segle xix. Com veurem en aquest apartat, malgrat els grans canvis que es van produir en el sector vitivinícola durant el període, aquests van tenir menys ressò que els canvis institucionals en els conflictes al voltant de la rabassa, abans del segle xx.

14. Si bé en el cas català, el fet que la renda fos inferior al 50% del producte augmentava els incentius del treballador. J. CARMONA i J. SIMPSON; «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 5.

15. E. GIRALT, *Història econòmica...*, 149 i 151.

16. J. COLOMÉ, «L'especialització vitícola...», 267-270.

17. Entre 1891 i 1894; L. FERRER, C. ÀLVAREZ, C. SANMARTÍ i A. GÜELL, *Vinya, fit·loxera...*, 21.

18. En aquest sentit, si bé és cert que la tendència a tot Europa era l'escurçament, quan era possible, de la durada dels contractes, aquesta tendència no pot fer-se extensiva ni és factible, com es pot veure, a tot tipus de conreu.

19. S. PARÉS GONCER, «Contratación notarial...», 3.

2.1. EL CONTRACTE DE RABASSA I L'EXPANSIÓ VITÍCOLA, 1850-1885

En teoria, un dels problemes que plantegen els contractes de llarga durada és que no permeten ajustar fàcilment la remuneració dels factors (la part de fruit) al preu de mercat dels factors. En comptes d'emprar el mercat, cal negociar bilateralment qualsevol contingència no contemplada al contracte.

En el nostre cas, els alts preus del vi a partir del 1850 animaren els propietaris a augmentar la renda de les terres vitícoles. Hi ha alguns indicadors que mostren que la renda dels nous contractes augmentà durant el segle XIX: si bé al llarg de tot el segle, el terç de la collita fou el tipus de renda més habitual, van desaparèixer progressivament els contractes que estipulaven la cinquena part o el terç i s'incrementaren proporcionalment els que establien el 40 i el 50 per cent de la collita. Si es pondera el pes de cada contracte, la renda hauria augmentat lleugerament des del 28-30 fins prop del 35% del raïm entre 1815 i 1880, és a dir, la part del pagès hauria disminuït del 70-72% al 65% en aquest període (el que equival a un 8-10% de caiguda).²⁰ Aquest fenomen ha donat pas a un altre tipus d'interpretació, en considerar-lo una manifestació clara d'una tendència a l'enduriment del contracte al llarg del segle XIX.²¹ Però per saber si es va produir un enduriment no n'hi ha prou a conèixer la part de la collita percebuda pel propietari, cal saber si els factors favorables al creixement de l'ingrés del treballador (preu del vi, rendiments per hectàrea) van compensar la disminució de la seva part del producte. De fet, entre 1850 i 1885, només l'increment del preu del vi, que es va duplicar amb escreix, va compensar la disminució en la part de la collita del rabasser.²² Aquest augment de l'ingrés del rabassaire va coincidir amb un estancament del salari real a Catalunya durant el mateix període, la qual cosa permet posar en dubte el fenomen de l'enduriment relatiu de la situació econòmica dels rabassers.²³

Finalment, cal esmentar que l'aparició de l'oïdi i la necessitat de procedir a les polvoritzacions de sofre, van provocar alguns conflictes, per tal de determinar el repartiment d'una càrrega que no havia estat contemplada al contracte, que també van ser solucionats relativament a curt termini.²⁴

2.2. EL CONTRACTE DE RABASSA EN L'ORDENAMENT JURÍDIC LIBERAL

La inflexibilitat relativa del contracte de rabassa morta davant els canvis de preu dels factors hauria de tenir menys importància de cara a la seva supervivència

20. Calculat per J. CARMONA i J. SIMPSON, «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 13.

21. E. GIRALT, *Història Econòmica...*, 154.

22. Els preus, extrets d'A. BALCELLS, *El problema agrari...*, 376-377, són els de 1848-1852 i 1881-1885.

23. Com evidencien R. GARRABOU, J. PUJOL i J. COLOMÉ, «Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya 1818-1936)», *Recerques* 24, 1991, 23-51, 40-42 i 46. De fet, la literatura contemporània posa en relleu que el període de prosperitat que es va viure al Penedès fou també compartit pels rabassaires.

24. E. GIRALT, *Història Econòmica...*, 230.

que els conflictes jurídics. En realitat, planteja dos problemes: el fet de ser un contracte que es regeix pel dret civil català i no en el marc jurídic castellà i, a més, el fet de ser una emfiteusi, de difícil cabuda, com a tal, en la codificació liberal.

La durada de la rabassa morta ja havia plantejat conflictes durant el segle XVIII, que s'havien resolt amb una sentència de l'Audiència de Barcelona que establia una durada de 50 anys (1778).²⁵ Atès que la major part de l'expansió vitícola es va fer a partir d'aleshores, es pot dir que la majoria dels contractes de rabassa tenien una durada limitada.²⁶ Això no va impedir que la rabassa se seguís considerant com una emfiteusi: el domini útil podia registrar-se, transmetre's i vendre's; la transmissió implicava el pagament d'un lluïme, que fou abolit després de la revolució liberal.²⁷ Durant el segle XIX es va mantenir aquesta interpretació que el Codi Civil (1889) va sancionar, tot afegint-hi la possibilitat que la rabassa fos redimida a voluntat del pagès i l'ús del desnonament en cas de ruptura del contracte. Si bé la utilització del desnonament abaratia l'expulsió del pagès en cas d'incompliment de contracte, el dret de tempteig, introduït pel Codi Civil, li permetia aconseguir la propietat de la terra sense que li calgués l'autorització del propietari. No és clar, per tant, que el Codi fos clarament favorable als propietaris, com s'acostuma a adduir habitualment.²⁸ No disposem de dades sobre les redempcions de rabasses, però després de la fil·loxera van ser ben pocs els propietaris que van signar contractes amb aquest nom per tal d'evitar conflictes futurs.²⁹

Els conflictes més grans van girar al voltant dels mecanismes judicials que regulaven l'acompliment del contracte, concretament la seva durada i els sistemes de conreu. En cas de manca d'acord, el sistema tradicional obligava el propietari a recórrer a tribunals ordinaris (de 1ª instància), un sistema costós que en limitava la utilització.³⁰ D'ací la proposta d'emprar el desnonament, propi de l'arrendament, tal i com defensaven alguns juristes catalans.³¹ El Tribunal Suprem va començar el 1863 a fixar una jurisprudència en aquest sentit.³² Això ha fet que aquesta tendència s'hagi interpretat com la mostra d'un clar procés de decadència del

25. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 43.

26. A la pràctica no sembla que això fos un obstacle perquè duressin diverses generacions.

27. V. SANTAMARIA, *La Rabassa morta y el desahucio aplicado a la misma*, Madrid-Barcelona, 1878, 74-77.

28. Per exemple J. COLOMÉ, «L'especialització vitícola...», 490.

29. Un propietari, COMA I TORRENTS, per exemple, recomanava a la revista de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre d'abandonar el terme «concedir», típic del contracte (*Revista de l'IACSI*, 1888, 271-276).

30. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 35. Els plets rarament inclouen les costes, que en ocasions podien arribar a ser molt elevades. Aquest és el cas d'un plet per una finca d'1,6 hectàrees, el rabasser de la qual havia deixat de pagar la renda; les costes del procés ascendiren el 1888 a 715 ptes. (Arxiu Judicial de Vilafranca del Penedès, lligall CCLX).

31. V. SANTAMARIA, *La Rabassa morta...*, 120 i 132. Tot i que aquest mateix autor està en contra de la indemnització per millores quan finalitza el contracte, atès que l'objecte del contracte de rabassa és la plantada, i per això paguen ja una renda més baixa (*Ibid.*, 43 i 48).

32. V. SANTAMARIA, *La Rabassa morta...*, 132; F. CASAS MERCADER, *Las aparcerías y sus problemas*, Barcelona, 1956, 78-80.

contracte, de l'emfiteusi a un simple arrendament, és a dir, de la seva «desnaturalització».³³

Tanmateix, les poques dades de què disposem confirmen el punt de vista contrari: el desnonament s'empra només quan el contracte caduca o quan no se'n compleixen les clàusules.³⁴ Hi ha casos de desnonament de contractes amb 150 anys de vigència, la qual cosa impedeix de considerar-los precaris. De tota manera, els desnonaments eren poc abundants, tot i que es disposa de ben poca informació quantitativa. De fet, alguns dels aspectes de l'anomenada desnaturalització són només adaptacions a una nova regulació, i de tota manera qualsevol opció escollida hauria subvertit la lletra d'aquest contracte de l'Antic Règim. Així doncs, la breu reforma del 1873, que va permetre la compra del domini directe per part del pagès, pot considerar-se també sense embuts com una desnaturalització. Aquesta reforma, malgrat ser breu, va condicionar l'actitud d'ambdues parts pel que fa al contracte, atès que, per primer cop, va oferir al pagès la possibilitat de comprar el domini directe per un preu molt inferior al de mercat i alhora canviar el tipus de conreu si ho desitjava.

3. *Va desaparèixer el contracte de rabassa després de la fil·loxera? El cas de Santa Margarida i els Monjos*

La destrucció de les vinyes a causa de la fil·loxera a les províncies de Barcelona i Tarragona fou una oportunitat històrica que permeté als propietaris aconseguir el domini útil de la seva rabassa. Segons Giralt, va suposar la fi de la «rabassa històrica»;³⁵ per Balcells va ser substituït per un contracte «híbrid».³⁶ Tècnicament, la nova vinya replantada sobre ceps americans era més fràgil, més costosa de plantar, més intensiva en tractaments químics (ultra l'oïdi era més vulnerable al mildiu) i, exigia, en general, més atencions. Però, a més a més, no tan sols la seva vida era més curta (25-40 anys), sinó que no era possible allargar-la mitjançant

33. Per Giralt, la desnaturalització va començar el 1765, quan se li assignà una durada de 50 anys, és a dir, quan va deixar de ser una emfiteusi perpètua, a diferència del *foros* gallecs. Però, a més a més, el fenomen va agreujar-se durant el segle XIX, en no formalitzar-se els contractes en escriptura pública, en aplicar-se el desnonament i, finalment, en desaparèixer el mateix nom de rabassa als contractes (tot i que el contingut variava ben poc). En definitiva, el rabasser no només va perdre la possibilitat d'adquirir la terra per dret (atès que encara podia comprar el domini directe mitjançant un acord privat amb el propietari), sinó que podia ser desnonat a voluntat del propietari (E. GIRALT, «El conflicto rabassaire y la cuestión social agraria en Cataluña hasta 1936», *Revista del Trabajo* 7, 1964, 51-72). Colomé atribueix a aquest mateix fenomen la substitució de la rabassa a vida dels ceps pels contractes amb durada fixa segons un nombre d'anys, durant el segle XIX (J. COLOMÉ, «Les formes d'accès...», 134-137). Per Ferrer, els desnonaments que es produïren abans de la fil·loxera demostren que les rabasses ja eren considerades com a simples arrendaments i, per tant, estaven desnaturalitzades (L. FERRER, C. ÁLVAREZ, C. SANMARTÍ i A. GÜELL, *Vinya, fil·loxera...*, 29-31).

34. L. FERRER, C. ÁLVAREZ, C. SANMARTÍ i A. GÜELL, *Vinya, fil·loxera...*, 29-30. En l'obra hi figuren diversos exemples de judicis de desnonament per mort de més de les 2/3 parts dels ceps. L'ús del desnonament és nou, els motius no, estan d'acord amb les clàusules tradicionals del contracte.

35. E. GIRALT, «El conflicto rabassaire...», 54.

36. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 68.

murgons, la qual cosa exigia una nova plantada i la compra de peus americans. D'altra banda, la novetat mateixa del conreu va generar una incertesa molt gran sobre els resultats, i si bé és cert que ja es comptava amb l'experiència francesa, calia adaptar la vinya americana a les condicions locals (climàtiques, tipus de sòl, entre d'altres), i això requeria més anys d'experiència.³⁷ Finalment, i a diferència del cas francès, la destrucció dels ceps va coincidir amb la fi de «l'edat d'or» de la vinya a Espanya, que fou seguida d'un període de preus baixos i grans fluctuacions.³⁸

Per tant, la fil·loxera no només va suposar un canvi en les regles del joc, sinó que també va incrementar la incertesa dels agents econòmics. Fou en aquest context que propietaris i pagesos començaren a signar nous contractes de plantada. Tal i com ja hem vist, la resposta del propietari hauria estat l'abandó de la rabassa, substituint-la per contractes semblants però més curts i precaris, més assimilables a la parceria o a l'arrendament comú, i la incorporació habitual de la clàusula de desnonament per la fallida o finalització del contracte.³⁹ Aquesta mena de contracte hauria comportat una important reducció dels drets del pagès sobre la seva vinya a favor del propietari, que podia exigir més fàcilment un increment de la renda, canviar de conreador i fins i tot utilitzar-la per a coaccionar els pagesos amb finalitats polítiques. La qüestió rabassaire estaria relacionada, doncs, amb una transferència massiva de drets, i també d'ingressos, atès que també va augmentar la part de la renda.⁴⁰

Ara bé, aquesta visió no emfasitza prou el funcionament del contracte, tal i com hem vist en la secció 1, i no resol el problema de saber com s'ho manegaren els propietaris per tal de solucionar els problemes d'incentius propis de la viticultura que, lluny de minvar, sembla que es van incrementar durant el primer terç del xx, precisament per les característiques de la vinya americana (que era més delicada) i la més gran incertesa de la viticultura.⁴¹ Per això, resulta més probable que el contracte de rabassa es mantingués amb un altre nom, però amb totes les seves característiques. Això no vol dir, però, que no es produïssin nombrosos conflictes, tot i que en aquest cas haurien estat deguts tant a la pèrdua de rendibilitat de la viticultura catalana durant el període, com a un increment del salari urbà, la qual cosa hauria minvat l'eficàcia de les clàusules tradicionals d'autoacompliment i hauria fet més comú el recurs al plet i, per tant, al desnonament.⁴² Així doncs, no resulta sorprenent que els rabassers consideressin

37. J. CARMONA i J. SIMPSON, «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 17-18.

38. J. PAN PANTOJO, *La bodega del mundo. La vid y el vino en España (1800-1936)*, Madrid, Alianza Universidad, 1994, 204-210; J. SIMPSON, *Spanish agriculture: the long Siesta, 1765-1965*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 206-207.

39. Recentment, per exemple, Giralt inclou els contractes de plantada posteriors a la fil·loxera entre les parceries catalanes senzilles (E. GIRALT, *Història Econòmica...*, vol. 2, 150).

40. D'un terç a la meitat, tot i que és menys clar, atès que els costos d'explotació eren compartits també pel propietari.

41. A l'article de J. CARMONA i J. SIMPSON, «The "rabassa morta" in Catalan viticulture...», 17-21, es tracten més acuradament aquests aspectes.

42. Sobre la pèrdua de competitivitat de la viticultura catalana vegeu J. SIMPSON, «Los límites del crecimiento agrario: España, 1860-1936», dins de PRADOS I ZAMAGNI (eds.), *El desarrollo económico*

els nous contractes com a responsables del deteriorament relatiu (fins i tot absolut) de la seva situació econòmica i apel·lessin a llur caràcter espoliador, tot i que eren més aviat els factors exògens els responsables de les seves dificultats. Veurem primer els testimonis contemporanis sobre la rabassa i els problemes que plantegen, per analitzar després les característiques dels desnonaments durant aquest període.

Bona part dels observadors contemporanis van fer referència a la desaparició de la rabassa morta després de la fil·loxera. Segons Espejo, els contractes de rabassa eren ja força rars el 1900.⁴³ Moltes de les respostes a l'informe de l'Institut de Reformas Sociales, com les de l'Estació Enològica de Vilafranca del Penedès, la Federació Agrícola Catalano-Balear i l'Associació de Propietaris de Vilafranca del Penedès, la consideraven pràcticament extingida.⁴⁴ Segons Casas Mercader, totes van desaparèixer després de la fil·loxera i només les que es van signar després amb indicació explícita que es tractava d'una rabassa ho continuaren sent.⁴⁵ També Giralt i Balcells parlen de la seva desaparició.⁴⁶ Tanmateix, alguns detalls no concorden o fan pensar que es tracta d'un problema simplement nominal:

1) malgrat que es parla de la desaparició de la rabassa, cal esmentar que Giralt segueix anomenant rabasses i rabassers els contractes i els pagesos del període posterior, atès que l'única cosa que els diferenciava dels anteriors era la transcendència jurídica del contracte.⁴⁷ Així mateix, per Balcells, l'única diferència entre els nous contractes «híbrids» posteriors a la fil·loxera i els precedents era, en realitat, la possibilitat de desnonament;⁴⁸

2) alguns autors, com el mateix Institut Agrícola Català de Sant Isidre, són més explícits en dir que acorden expressament assimilar la rabassa a qualsevol acord semblant, encara que no tinguí aquest nom, tant si és oral, escrit o privat... Fins i tot l'Institut proposa que, si hi ha dubtes, es consideri anàleg als altres contractes de la finca o, si no n'hi ha cap, als de la seva localitat.⁴⁹

«...Es por otra parte evidente que cuando un propietario acepta un cultivador y le impone determinadas condiciones en el cultivo de una parte de su finca, sean en igualdad de situación jurídica que los demás obreros que en tierras análogas verifican análogo trabajo.»⁵⁰

en la Europa del Sur: España e Italia en perspectiva històrica, Madrid, Alianza, 1992, 103-138, 126-127.

43. Z. ESPEJO, *Costumbres de derecho y economía rural*, Madrid, 1900, 145-150.

44. Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta y su reforma*, Madrid, 1923, 20-21 i 88.

45. F. CASAS MERCADER, *Las aparcerías...*, 56.

46. E. GIRALT, «El conflicto rabassaire...» i A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 68. Tot i reconeixent que les característiques eren les mateixes, l'aplicació del judici verbal de desnonament explica «l'escamoteig» (68).

47. E. GIRALT, «El conflicto rabassaire...», 60.

48. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 68.

49. Institut Agrícola Català de Sant Isidre, *La Rabassa Morta. Informe del Instituto de Reformas Sociales y Memoria. Ponentes: doctores, don Pedro Girona Trius et alii*, Instituto Agrícola Catalán de San Isidro, Barcelona, 1923, 83.

50. IACSI, *La Rabassa Morta...*, 83.

L'objectiu d'aquest plantejament és evitar qüestions judicials davant l'ambigüitat dels contractes, atesa la gran varietat de modalitats contractuals. L'Institut considerava més rellevant la distinció amb els altres contractes en què «*el cultivador podrá ser requerido de abandono al finalizar cada año agrícola*».⁵¹ Els mateixos rabassers també tenien clar que la diferència entre una rabassa i una parceria raïa en definir qui plantava el cep.⁵² La Cambra Agrícola de la Província de Tarragona considerava igualment que no hi havia diferències entre rabassa i parceria («*su sucesor*»): «*como las variantes[diferències] entre el contrato de rabassa morta y el de aparcería son tan escasas que bien puede, para los efectos legales, considerarse como una misma cosa*».⁵³

Aleshores, es pot afirmar, doncs, que després de la fil·loxera se signaren contractes molt semblants a la rabassa històrica però amb altres noms, el d'arrendament a parts de fruit, un tipus de parceria (malgrat el seu nom), que tenia més en comú amb la rabassa antiga que amb els contractes alternatius, com els de parceria de curta durada, les masoveries o d'altres. L'anàlisi d'alguns contractes (informals) publicats ens mostren, efectivament, les similituds:

- a) plantada a càrrec del rabasser;
- b) llarga durada equivalent, com a mínim, a la vida d'un cep, la qual cosa significa que va poder disminuir fins a 20-25 anys, com observa Balcells, atesa la curta vida de la vinya americana;
- c) garantia que el rabasser només podrà deixar la finca si incompleix el contracte o per voluntat pròpia;
- d) el seu dret es pot vendre o heretar.⁵⁴

Cap dels contractes alternatius, com el de masoveria o el de parceria simple, contemplava aquests drets i encara menys ho feia el típic arrendament castellà. Tal i com hem vist, aquests drets tenen molt a veure amb l'estructura d'incentius i els problemes de supervisió que conformen el nucli principal del contracte de rabassa. És important destacar que els arrendaments a parts de fruit del segle xx són contractes de *llarga durada*, la qual cosa a voltes s'omet, en posar al mateix grup les parceries de 5, 25-50 anys i fins a 99 anys.⁵⁵ Si bé és cert que són contractes de durada limitada, una altra cosa és que puguin assimilar-se a un contracte d'arrendament curt. Potser la confusió neix arran de la creença que només són de llarga durada les emfiteusis perpètues.

51. IACSI, *La Rabassa Morta...*, 82.

52. Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta...*, 32; el Sindicat Catòlic Agrícola d'Ordal (Subirats), mai no posa en dubte que es tracta de rabasses, tot i que exigeix que el contracte sigui reconduït cada 50 anys per fer front a la impossibilitat de fer els colgats. Bona part dels rabassers, en canvi, no volen retornar al contracte tradicional, sinó transformar-lo en un cens emfiteutic o revertir el domini directe al pagès. *Ibid.*, 79-80. Benach també afirma que malgrat el canvi de nom, les característiques dels contractes després de la fil·loxera són les típiques de la rabassa morta i, per tant, el desnonament hi resulta inaplicable. P. BENACH, *En defensa de la rabassa morta*, Barcelona, 1911, 17-23.

53. Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta...*, 166.

54. F. CASAS MERCADER, *Las aparcerías...*, 74-76; Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta...*, 35-65.

55. E. GIRALT, «El conflicto rabassaire...», 60. A la pàgina 67 s'entén que un contracte de 99 anys és un contracte de durada limitada.

Fins on estaven disposats a arribar els propietaris en el desnonament i la limitació dels drets dels rabassers sobre els seus ceps? No s'acostuma a esmentar que els propietaris tenien llibertat plena per a concertar contractes d'un any o, fins i tot, per a contractar assalariats (tal com feia Raventós a Codorniu) i si no ho van fer va ser simplement perquè l'eficàcia del contracte de rabassa tenia a veure amb l'atorgament als pagesos de certs drets sobre els ceps.⁵⁶ Si bé Colomé menciona un contracte de 99 anys, amb clàusula de desnonament a voluntat del propietari, no sabem si es tractava d'una pràctica comuna. En l'informe de l'Institut de Reformas Sociales, dels vuit contractes d'arrendament a parts de fruit que es descriuen, només un posseeix aquesta clàusula.⁵⁷ Fins a quin punt els propietaris empraven el desnonament de forma arbitrària, i alteraven així el sistema d'incentius propis de la rabassa? Aquesta és la pregunta fonamental que ens hem de plantejar si volem estar segurs que la rabassa històrica va desaparèixer.

Les opinions sobre els desnonaments dels afectats, els propietaris i els pagesos, organitzats ja en grups de pressió, és esbiaixada i força contradictòria, tal i com es pot veure a l'informe de l'Institut de Reformas Sociales de 1923, i, en general, a la literatura contemporània.⁵⁸ D'aquí la necessitat d'estudiar els judicis de desnonament mateixos. Aquests se celebraven als jutjats municipals en primer lloc i només si eren recorreguts podien arribar als tribunals de primera instància. Aquests darrers jutjaven només una fracció dels judicis totals i probablement els més conflictius, per aquest motiu hem optat per estudiar els realitzats als jutjats municipals. Atès el gran volum d'informació necessària per a fer-ho, ens hem centrat en un municipi vitícola del Penedès, més o menys representatiu de la comarca, Santa Margarida i els Monjos, que ja ha estat objecte d'una monografia local sobre aquest període i que compta amb una informació completa sobre l'activitat del jutjat municipal.⁵⁹

Santa Margarida és una petita localitat propera a Vilafranca del Penedès, on el 1862 la vinya ocupava un 60% de la superfície conreada, i un 66% el 1887.⁶⁰ L'estructura de la propietat era molt semblant a la de la resta de la comarca, ja que dominava la gran propietat i el conreu a rabassa morta de la vinya: el 1862, un 83% de la terra conreada estava en mans de propietaris amb més de 10 hectàrees conreades;⁶¹ el 1922, 14 propietaris declaraven comptar amb 255 pagesos per a conrear 323 hectàrees de terra, en bona part vitícoles.⁶² A Santa Margarida, un gran nombre de

56. J. CARMONA i J. SIMPSON, "The "rabassa morta" in Catalan viticulture...", 3-6.

57. Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta...*, 35-65.

58. Vegeu l'abundosa bibliografia citada per A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 429-433.

59. Arxiu Històric de Santa Margarida i els Monjos (des d'ara AHM-SMM). L'estudi històric sobre aquesta localitat és el de R. ARNABAT, *La Gent i el seu temps...* Al seu treball devem l'elecció d'aquest municipi com a base d'aquest estudi.

60. J. COLOMÉ, "L'especialització vitícola...", 562; ROIG Y ARMENGOL, *Memoria acompañatoria al Mapa Regional Vinícola de la provincia de Barcelona*. Barcelona, 1890.

61. J. COLOMÉ, "L'especialització vitícola...", 562.

62. Realment, 237 rabassers, atès que alguns treballaven per a més d'un propietari. Es tracta de la resposta a un ofici de l'ajuntament que demanava dades de cada propietat i els pagesos que la treballaven en aquest terme municipal (AHM-SMM, lligall P18). És probable que aquestes dades fossin demanades per a l'elaboració de l'informe de l'Institut de Reformas Sociales de 1923.

parcers o rabassers haurien estat aparentment desnonats al llarg del primer terç de segle. En aquest estudi no només hem tingut en compte els judicis pròpiament dits, sinó també les actes de conciliació que els precedien i amb les quals, sovint, s'acabava el conflicte. Entre el 1877 i el 1929 (no es conserven judicis anteriors), van tenir lloc 73 actes de conciliació i judicis verbals relacionats amb desnonaments, que van afectar 78 pagesos al llarg de 52 anys. La xifra sembla elevada si tenim en compte que afecta només un únic municipi, però es redueix a 1,6 desnonaments (o intents de desnonament) per any. Per tal d'avaluar-ne l'impacte cal relacionar aquesta xifra amb el nombre total de rabassers, una dada que només pot ser estimativa perquè no està directament disponible per aquest període. Disposem d'una xifra exacta per a l'any 1947, uns 286 rabassers que conreaven 625 hectàrees de terra, tot i que només un 50% era vitícola (Quadre 1). D'entre tots ells, 87 eren, a més a més, petits propietaris. Per a èpoques anteriors comptem amb les fonts electorals i censals, menys fiables. Al cens electoral de 1923 hi figuren 315 pagesos, si hi afegim la xifra de 39 propietaris locals,⁶³ obtindrem un nombre màxim de pagesos. El padró municipal de 1911 mostra un nombre semblant, 345. El límit màxim vindria marcat pels 230 pagesos (ens consta que molts no ho feien) que varen reclamar una revisió de la renda emparant-se en el Decret de 31 d'octubre de 1931.⁶⁴ Així mateix, un cens de pagesos realitzat per l'Ajuntament el 1922, que només va ser contestat per 14 propietaris que posseïen la meitat de la superfície conreada, recull la xifra de 237 pagesos.⁶⁵ Ja que la major part dels pagesos conreaven més d'una parcel·la i sovint per a més d'un propietari, no és probable que el nombre total superés els 400. Entre un mínim de 230 i el màxim de 400, 315 sembla una xifra raonable i coincideix amb la que recullen els censos durant el primer terç del segle xx.

Per tant, si acceptem la xifra d'1,6 desnonaments per any al llarg del període, al voltant d'un 0,5% dels rabassers s'haurien vist afectats cada any. Un càlcul per aquest període de 52 anys ha de tenir en compte que ben pocs rabassers van conrear la terra durant tant temps; així doncs, sembla raonable pensar que com a mitjana es van succeir dues generacions per finca en aquest lapse, la qual cosa redueix el percentatge d'afectats entre 1877 i 1929 a un 13% (82 afectats/(2×300 rabassers). És a dir, un 87% dels pagesos no haurien estat mai demandats.

Tanmateix, i atès el caràcter concentrat de la propietat, sembla segur que la majoria dels propietaris es va veure, en canvi, involucrada en el fenomen. És possible fer un seguiment parcial (els *amillaramientos* no estan sempre actualitzats ni es poden seguir les finques durant un període tan llarg) que demostra també que no tots els propietaris es van veure embolicats en judicis, o només marginalment. Disposem d'una informació completa per a 14 propietaris que posseïen la meitat de la superfície conreada.⁶⁶ D'aquests, J. S., un dels propietaris més grans, amb

63. La majoria dels grans propietaris amb pagesos no residien ja a la localitat; així doncs, la major part dels propietaris residents posseïen només petites propietats que conreaven, sovint (tot i que no en sabem quants), juntament amb una rabassa.

64. AHM-SMM, lligall P-18.

65. AHM-SMM, lligall P-18.

66. AHM-SMM, lligall P-18.

44 rabassers el 1922, només va desnonar-ne 5 entre 1899 i 1920, mentre que el seu hereu no en va demandar cap. P. B. només va desnonar dos dels 53 rabassers. Fins i tot J. S. no va desnonar cap dels 20 pagesos al llarg de la seva vida. En d'altres casos, va succeir justament el contrari: J. C. va substituir tots els seus rabassers el 1894 (4 en total), després de comprar una finca probablement fil·loxerada, però, tanmateix, ni ell ni el seu fill van tornar a desnonar-ne cap fins el 1935.⁶⁷ Un altre gran propietari, que conreava indirectament 85 hectàrees (potser amb més de 60 rabassers), va expulsar-ne 9, tot i que ho va fer durant un període de temps força dilatat (1884-1928), que inclou el període de replantada després de la fil·loxera.⁶⁸ En conjunt, entre les 25 grans propietats amb rabassers localitzades als *amillaramientos*, els amos d'11 d'aquestes no van desnonar cap dels seus pagesos, i la gran majoria només d'un durant tota la seva vida.

Se'ns pot dir que el fet que no expulsessin per via judicial els seus pagesos no significa que no empressin una altra mena de pressió per tal d'obtenir renegociacions dels termes del contracte i el seu acabament mitjançant pactes informals, però això no deixen de ser simples suposicions. La continuïtat dels rabassers a les seves terres podria servir com a indicador aproximat, però no disposem d'aquesta informació. Tanmateix, una mobilitat més gran dels pagesos, si se'n desconeixen els motius, tampoc no ens garanteix que els propietaris estiguessin incomplint els termes del contracte de rabassa típic, ja que en aquest període no només estava augmentant la mobilitat de la població rural, sinó que hi havia un mercat de rabasses que permetia el canvi de titularitat sense conflictivitat.⁶⁹ Els judicis segueixen essent, per tant, un indicador millor que la simple permanència a la finca.

Però el fet que només una minoria de rabassers es veiés afectada no implica que els desnonaments no fossin arbitraris o no comportessin un canvi important en la naturalesa del contracte, per la qual cosa hem d'analitzar les motivacions de les expulsions. D'entrada, no podem refiar-nos dels actors a l'hora de saber si es tracta o no d'una rabassa desnaturalitzada o d'una expulsió injustificada. La major part dels pagesos assegurava que es tractava d'una rabassa i que, per tant, tenia dret a rebre una indemnització, o que el propietari no tenia dret a expulsar-lo de la seva terra; la major part dels propietaris les anomenen *arrendaments a parts de fruit* o simples parceries, i per tant estaven subjectes a desnonament.⁷⁰ Però no hem de confondre'ns, ja que el criteri decisiu, tal i com es pot deduir dels judicis, és qui ha fet la plantada.⁷¹ Per això cal descartar de la

67. El judici es va fer contra tots els pagesos alhora l'any 1894. AHM-SMM, lligall P-4.

68. AHM-SMM, lligalls P-2, P-3, P-17, P-28 i P-34.

69. Tenim un exemple d'acta de conciliació de 1925, segons la qual el propietari assegura al seu pagès el dret a vendre la terra a qui li plagui, sempre que el nou pagès accepti les condicions pactades. És interessant destacar que el rabasser ja portava més de 50 anys conreant la finca. AHM-SMM, lligall P-28.

70. Efectivament, l'article 1.656 del Codi Civil (1889), si bé permetia l'aplicació del desnonament a la rabassa el limitava a la finalització del contracte. En el cas que el conreador no complís amb els pactes, el propietari havia de recórrer al judici ordinari. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 53-54.

71. Malgrat que els propietaris l'anomenaven arrendament per tal de poder desnonar, tot i que acceptaven pagar una indemnització, la qual cosa podria semblar una contradicció.

nostra mostra els judicis que afectaven les masoveries, contractes que no estipulaven la plantada a costa del pagès, que són unes 17 en total (15 masoveries i dues parceries sense plantada), de les quals en parlarem més endavant. El nombre màxim de rabasses afectades per un desnonament es redueix així a 56, tot i que la manca d'informació no permet saber el nombre exacte. El Quadre 2 en mostra la distribució segons els motius que justifiquen les peticions de desnonament. Moltes d'aquestes es deuen simplement a fallides del contracte o a la manca de pagament (2-10 anys de retard), per retardament en la plantada (2 o 3 anys més del que s'havia acordat) o per mal conreu. S'acostumava a arribar fàcilment a un arranjament: o bé el pagès es comprometia a millorar el conreu o bé abandonava la finca (amb indemnització o sense).⁷² La majoria dels desacords per mal conreu es produïren entre 1901 i 1915, precisament quan els incentius per a un bon conreu eren mínims arran dels preus baixos, però la mostra és massa petita per establir, de totes formes, una relació causal. La major part de les expulsions per falta de pagament van tenir lloc entre 1890 i 1900, mentre s'estenia la fil·loxera, i generalment es referien al no-pagament del cens en metàl·lic que comportava la rabassa, ja que, arran de la destrucció dels ceps, el pagès no es veia obligat a lliurar la seva part de la collita.⁷³ És possible que en aquests casos el propietari no volgués indemnitzar els pagesos per les vinyes mortes i emprés el desnonament, més senzill que l'aplicació estricta de la rabassa (ja que en teoria en morir les 2/3 dels ceps el pagès havia de deixar la terra). L'ús del desnonament en aquests casos era simplement una forma més barata (i potser creïble) de fer complir les clàusules del contracte, però no implicava, com es pot veure, la seva desnaturalització.

En 10 casos, el pagès acceptà l'acord a canvi d'una indemnització adequada i el conflicte girà al voltant de la quantitat, cosa que es pot considerar una forma normal de trencament de contracte quan a causa dels baixos preus del vi la rabassa ja no tenia el mateix valor de mercat. El fet que ambdues parts acceptessin posar-se d'acord sobre la indemnització en funció del valor de la plantació implica, en tot cas, que no estem davant d'un contracte d'arrendament comú. Els propietaris es negaven sistemàticament a pagar una indemnització quan es tractava d'una plantada no autoritzada (2 casos), i estaven disposats, fins i tot, a acceptar que els ceps fossin arrencats pel mateix pagès, la qual cosa s'ajusta, com es pot veure, al nostre model.⁷⁴ La negociació d'una indemnització era complexa i rarament es concedia el que el pagès havia sol·licitat. En un cas extrem, les 3.500 ptes. demanades pel pagès van quedar reduïdes a 125 quan es va demostrar que la plantada havia estat finançada pel propietari (el 1926).⁷⁵

Ens resten, finalment, els desnonaments per finalització de contracte, 25 en total, un terç de la mostra, que són els més susceptibles de ser considerats arbitraris.

72. En un cas de plantada que no es feia a gust del propietari s'especifica en l'acord que aquesta haurà de fer-se a 2,5 pams de fondària, tot seguint, en general, les pràctiques comunes a la resta de la finca. AHM-SMM, lligall P-14, 1903.

73. La fil·loxera es va estendre al municipi dels Monjos entre 1890 i 1895. R. ARNABAT, *La Gert i el seu temps...*, 95.

74. El 1908, per exemple, AHM-SMM, lligall P-37.

75. AHM-SMM, lligall P-37.

Molts d'aquests van passar ràpidament als jutjats de primera instància i no aporten informació rellevant: el propietari acostumava a al·legar la finalització del contracte per ser d'arrendament, mentre el pagès adduïa que el desnonament no era aplicable o exigia el pagament de «millores» (indemnització), i només en algunes ocasions mencionava el fet que es tractés d'una antiga rabassa, la qual cosa sembla una fórmula estereotipada típica en aquesta mena de conflictes. Aquest aspecte pot veure's millor quan comprovem que hi ha ben poques diferències formals entre els conflictes de masoveria (sense plantada) i els de rabassa. El masover també diu que no és aplicable el desnonament pel fet de tractar-se d'una parceria (és a dir, d'un contracte de societat que no pot dissoldre's per desnonament), i també demanen indemnització per millores (la qual cosa rebutja el propietari). Tanmateix, quan el pagès especifica les millores fetes a la finca es descobreix que aquestes no inclouen la plantada sinó la bona cura de la finca, la plantada d'algun arbre o la neteja de les males herbes, cosa que no té res a veure amb la rabassa per si mateixa.⁷⁶ De fet, és significatiu que les masoveries fossin proporcionalment molt més conflictives que les rabasses (les primeres suposaven un 8% dels contractes el 1922, però un 20% dels conflictes en tot el període), malgrat que no patien les conseqüències de la fil·loxera.⁷⁷ El fet que, sovint, fossin contractes indefinits, i que fins i tot es transmetessin de pares a fills, malgrat que no incloïen una plantada, va generar la mateixa resistència que en els casos de rabassers desnonats i els masovers van recórrer a arguments semblants. Així doncs, quan un pagès al·ludeix a les millores que està fent, és difícil estar segur que fa referència a una antiga rabassa, al menys fins que no disposem d'informació més completa. A més a més, el fet que la plantada generi drets sobre la terra sembla explicar els desnonaments freqüents per plantar terres destinades a cereals.

Cal afegir, a més, que la justícia no sempre afavoria el propietari.⁷⁸ Fins i tot es va donar el cas que un mateix jutge, el 1884, va fallar de forma diferent sobre dos desnonaments de sengles rabasses pel fet d'emprar arguments diferents: acceptà un dels desnonaments perquè havien passat 50 anys, però no va consentir el del propietari que negava simplement l'existència de la rabassa.⁷⁹ En un altre cas, el propietari va retirar del judici una de les dues parcel·les, en al·legar el pagès que es tractava d'una rabassa i malgrat que havien passat més de 50 anys des de la seva plantada.⁸⁰ La recollida d'informació dels testimonis en el cas dels

76. Es pot trobar un exemple d'això en el poble veí de Pachs, on un pagès assegurava que havia dut a terme la plantada, però ell mateix reconeixia «que ha replantado buen número de cepas y hará unos dos años abonaron con estiércol varias de dichas fincas». Arxiu Municipal de Vilafranca, lligall 153. Hi ha però més exemples.

77. Ja que és el propietari qui realitza la plantada.

78. Tot i que és possible que els tribunals municipals fossin, en general, més favorables als rabassers que els jutges dels jutjats de primera instància. R. ARNABAT, *La Gent i el seu temps...*, 206. De tota manera, només una molt petita part dels conflictes es dirimien als jutjats, ja que eren més cars i, precisament per això, constituïen la via menys adequada per al propietari.

79. AHM-SMM, lligall P-3. L'any següent, en canvi, el mateix jutge va fallar a favor del propietari que, aquest cop, al·ludia a la finalització de contracte perquè havien transcorregut 50 anys.

80. AHM-SMM, lligall P-1, el 1923.

contractes informals és minuciosa i sembla que era important per la decisió; així, doncs, es fa difícil d'afirmar que amb la informalitat dels contractes n'hi havia prou per a assegurar l'arbitrarietat del propietari.⁸¹ Això no implica que no existissin força casos d'abús de poder, tot i que no és possible provar-ho amb la informació de què disposem. La cronologia dels desnonaments, amb una forta concentració a partir del 1917, tot coincidint amb una important mobilització rabassaire, podria significar que s'emprava aquest sistema per prendre represàlies contra els pagesos més conflictius.⁸² Però el seu impacte no s'ha de sobreestimar, si tenim en compte que van afectar com a màxim a 25 pagesos (possiblement a menys) sobre un total de més de 300 rabassers, al llarg de gairebé 52 anys, tot coincidint amb preus baixos del producte i la relativa flexibilitat d'aquest contracte.

Finalment, es podria al·legar que potser els rabassers comptaven amb pocs incentius per començar un plet i que el nombre de plets subestima el veritable nombre de conflictes. Però aquesta hipòtesi no és versemblant, en tant que els rabassers podien esquivar l'alt cost dels judicis sol·licitant el benefici de la miserabilitat legal.⁸³ Contràriament, l'elevat cost dels plets podia fer que el propietari s'abstingués d'emprar els mecanismes formals.⁸⁴ En aquest sentit, és cert que la lenta consolidació, a partir de la dècada de 1910, d'una jurisprudència que facilitava l'ús del desnonament i, d'altra banda, la major experiència legal dels propietaris pel que fa a aquest recurs, potser va estimular l'ús més sovintejat del desnonament com a sistema normal de ruptura del contracte. Però no s'ha d'oblidar que el fet que els pagesos acceptessin ser demandats té molt a veure amb el baix cost que els suposava l'acceptació de la via judicial.

En conclusió, és difícil assegurar, amb les dades de què disposem, que els conflictes o els desnonaments giressin només al voltant dels drets de propietat i impliquessin una desnaturalització del contracte tradicional de rabassa. Molts d'aquests conflictes poden explicar-se per problemes de tipus contractual, per manca d'incentius o per trencament del contracte. El fet que la plantada generés el dret a una indemnització, la negociació de la qual es realitzava bilateralment, té molt a veure amb l'absència d'acords satisfactoris. És força probable que molts judicis s'iniciessin per aquest motiu: ambdues parts estaven d'acord, en principi, en finalitzar el contracte, però no en la quantia de la indemnització, i això és el que explica el recurs als tribunals. Per això era tan freqüent que els pagesos, tot i al·legant que no volien anar-se'n, estiguessin disposats a acceptar una indemnització adient. La dificultat de fixar un preu adequat de les vinyes en un període de força incertesa per la gran variació dels preus del vi fou, probablement, la font principal dels conflictes, la qual cosa confirma que el contracte de rabassa morta no estava realment dissenyat per a solucionar negociacions bilaterals de ruptura. En aquest mateix sentit, és molt possible que les baixes taxes de

81. En un cas del 1877, la propietària va haver de reunir diversos testimonis per tal de demostrar que ella va afirmar amb temps la seva intenció de conrear la terra ella mateixa, i que el pagès va acceptar aquesta decisió. El contracte era de parceria simple. AHM-SMM, lligall P-5, 1877.

82. A. BALCELLS, *El problema agrario...*, 89-90.

83. Per a fer-ho havien de justificar uns ingressos inferiors a dos jornals diaris de bracer.

84. Instituto de Reformas Sociales, *La rabassa morta...*, 155 i 182-185.

desnonament d'abans de la fil·loxera no tinguessin a veure amb el sistema contractual sinó amb el fet que no fossin necessaris en períodes d'alts preus del vi. En cas contrari, els propietaris haurien tingut molts pocs incentius per concedir rabasses durant tantes dècades. Pel que fa al període postfil·loxèric, el fet que gran part de les expulsions es fessin apel·lant a la figura del desnonament, pròpia de l'arrendament, no vol dir que no es respectessin les clàusules pròpies de la rabassa. De tota manera, encara ens queda molt per conèixer sobre les pràctiques relacionades amb la rabassa, més enllà dels seus aspectes formals: el funcionament del mercat de rabasses, el pagament d'entrada, fins i tot quines eren les veritables implicacions del conreu «a tall de bon pagès», una fórmula que apareix a tots els contractes.

Però, aleshores, perquè les organitzacions de propietaris i pagesos s'entestaren a negar la pervivència de la rabassa, fins i tot sota un altre nom? Sembla que ambdues parts tenien motius per negar l'existència del contracte: els propietaris no estaven interessats a conservar-ne el caràcter emfitèutic, actualitzat pel Codi Civil, i susceptible de permetre en algun moment la seva redempció, tal i com va succeir amb els foros gallecs, per exemple, tot tement, probablement, que no podrien comptar amb prou capacitat política per aconseguir una redempció favorable. Però també els pagesos, en coincidir el canvi de nom amb la caiguda de preus i dels seus ingressos, van tendir a relacionar ambdós fenòmens i van reclamar, sensatament, una transferència de drets (acompanyada d'una redistribució del producte) dels propietaris cap a ells. La desnaturalització del contracte o la fi de la rabassa fou la fórmula escollida per a arranjar els conflictes entre organitzacions de propietaris i pagesos.

4. *Conclusions*

Va caldre esperar fins el 1889 per tal que, per fi, el nou Codi Civil substituís la complexa i conflictiva regulació, barreja de dret consuetudinari i de jurisprudència legal, que havia estat la norma durant tot el segle XIX. Tanmateix, aquell any també va començar un període dolent per a la viticultura catalana, tant per la ràpida difusió de la fil·loxera com per l'inici d'una etapa de preus baixos. Aquests tres factors (la codificació, la fil·loxera i els preus baixos) van ser decisius pel futur del contracte i els conflictes entre propietaris i pagesos durant el primer terç del segle XX, però la seva coincidència fa difícil de determinar quin fou el més crucial. S'ha insistit molt en la gran oportunitat que va oferir la fil·loxera als propietaris per a trencar amb el contracte tradicional i prendre possessió de la terra. I, què van fer? Tornar a establir contractes, formals o no, de rabassa. Com hem vist, la por a la redempció del contracte els va portar a anomenar-los d'una altra manera. Però, eren tan diferents? Els contractes que va publicar l'Institut de Reformas Sociales el 1923 no eren tan diferents dels més antics. En aquests hi veiem els elements característics: plantada, llarga durada, drets de propietat. És cert que augmentà el control sobre la forma de conrear i això va provocar conflictes, però la lògica era bàsicament la mateixa. Per tant, a l'hora

d'explicar els conflictes del primer terç de segle, l'aspecte legal fou força menys important que els altres dos factors, la fil·loxera i els canvis tecnològics que la succeïren, pel fet d'augmentar la intensificació de capital del sector vitivinícola. Però, sobretot, fou la caiguda del preu del vi la que explica millor les demandes retributives dels pagesos, com ho demostra el fet que els conflictes es produïssin a totes les regions vitícoles mediterrànies i no només a Catalunya.⁸⁵ Amb això volem insistir també, per acabar, en el fet que és poc probable que la persistència de la rabassa «històrica» hagués evitat la intensa conflictivitat entre propietaris i pagesos al llarg d'aquest període.

QUADRE 1
Propietat i explotació en els Monjos (1862-1948)

	1862	1901	1923	1948
superfície vitícola (ha)	514	654		455
superfície vitícola/total conreada	59,3%			48,6%
propietaris > 10 ha conreades	27		25	24
propietaris < 10 ha conreades	80		192	158
total propietaris	107		2117	182
superfície propietats > 10 ha conreades	722			740
superfície propietats <10 ha conreades	145			198
petita prop./ total terres conreades	16,7%			21,1%
parcers no-propietaris				199
parcers amb propietats				87
total parcers		326	315	286
parcers amb propietats/total parcers			17,0%	30,4%
superfície en parceria (ha)	650			625
superfície conreada (ha)	867			937
parceria/total	75,0%			66,7%
Dimensions explotacions parcers (en ha) (incloses propietats quan en tenen)				2,2

Fonts i mètode: vegeu text.

85. Pel cas francès, R. PECH, *Entreprise viticole et capitalisme en Languedoc-Roussillon. Du phylloxéra aux crises de mévente*, Tolosa, Presses de l'Université de Toulouse, 1975 i H. SMITH, «Agricultural workers and the French wine-growers revolt of 1907», *Past and Present* 79, 1978, 101-125. Els conflictes entre els petits viticultors manxecs i els comerciants des del 1920 han estat tractats per M. P. LADRÓN DE GUEVARA, *La esperanza republicana. Reforma agraria y conflicto en la provincia de Ciudad Real (1931-1939)*, Ciudad Real, Biblioteca de Autores y Temas Manchegos, 1993, 55-57 i J. OTERO OCHAITA, *Modernización e inmovilismo en La Mancha de Ciudad Real (1931-1936)*, Ciudad Real, Biblioteca de Autores y Temas Manchegos, 1993, 90-91.

QUADRE 2

Peticions de desnonament, segons els motius en els Monjos (1877-1915)

	1877-1883			1884-1900			1901-1915		
	<i>masovers</i>	<i>altres</i>	<i>total</i>	<i>masovers</i>	<i>altres</i>	<i>total</i>	<i>masovers</i>	<i>altres</i>	<i>total</i>
Defectes de conreu	2		2				6		6
Manca de pagament	2		2	1	6	7	2		2
Plantada indeguda			0			0			0
Amb indemnització			0			0	3		3
Finalització contracte	2		2	2	4	6	2	5	7
TOTAL	0	6	6	3	10	13	2	16	18

Fonts: AHM-SMM, lligalls P1-4, P7, P11, P14-5, P17, P19, P28, P35 i P37.

QUADRE 2 (bis)

Peticions de desnonament, segons els motius en els Monjos
(1916-1929)

	1916-1929			1877-1929		
	<i>masovers</i>	<i>altres</i>	<i>total</i>	<i>masovers</i>	<i>altres</i>	<i>total</i>
Defectes de conreu	1	1	2	1	9	10
Manca de pagament	1		1	2	10	12
Plantada indeguda		2	2	0	2	2
Amb indemnització	5	7	12	5	10	15
Finalització contracte	3	14	17	7	25	32
TOTAL	10	24	34	15	56	71

Fonts: AHM-SMM, lligalls P1-4, P7, P11, P14-5, P17, P19, P28, P35 i P37.